

Egy borítónak szétvágott erdélyi antifonále
rekonstrukciója*

„A töredékkutatás a középkori kodikológia hazánkban frissen fellendült új ága” – írja a neves gregoriánkutató, Szendrei Janka, 1981-ben megjelent középkori kottás forráskatalógusának bevezetőjében,¹ ahol sorra veszi, milyen eredményekkel kecsegtet az új kéziratípus vizsgálata a jelentős forráshiánnyal küszködő középkori zenetörténeti kutatás számára.² A forrástípus-hoz tartozó kéziratok feltárásának átfogó terve, azaz a szélesebben vett fragmentumkutatás vállalásai persze messze túlmutattak és ma még inkább túlmutatnak e kis tudományág érdeklődési körén. A muzikológia a fennmaradt töredékkorpusznak egy részét, a liturgikus kódexek, és azon belül is főleg a kottás kéziratok maradványait állítja elemzésének fókuszába: ez a töredéktípus képviseli a közös metszetet a fragmentumkutatások egésze felől nézve. Több mint negyven évvel később jól látszik, hogy a hazai vizsgálatokat szisztematikus alapokra helyező Mezey László által *Liturgica cum cantu* névvel illetett forrástípus, azaz a liturgikus zenei töredékek csoportja a *biblia, patristica, sermones, universitaria et scholaria* és a *liturgica sine cantu* mellett a teljes feltárt töredékanyagának nem elhanyagolható, de speciális részét képezi –, a napvilágot látott Fragmenta Codicum-katalógusok tételszámainak körülbelül negyedét teszi ki (a *sine cantu* típussal együtt több mint a felét).³ Ez a szám egyúttal azt is jelzi, milyen arányban vállalhat részt a muzikológia a töredékkutatás feladataiból.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az MTA–Lendület Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ SZENDREI Janka (1981), *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 1.) 13.

² A magyar gregoriánium teljes, illetve csaknem teljes forrásokból álló szűk repertoárja mellett a zenei töredékkutatás Rajeczky Benjamin, Szendrei Janka, Dobszay László nevéhez fűződő első hulláma 655 darab új kódextöredéket hozott napvilágra, és segítette Magyarország középkori zenetörténetének megírását. Lásd az előző jegyzetet.

³ Mindehhez lásd Mezey László írását a magyarországi kódextöredék-állomány feltárásának szükségességéről, munkamódszeréről, valamint az anyag összetételéről, mennyiségéről: MEZEY László (1978), *Fragmenta Codicum, MTA I. Oszt. Közleményei*, 30, 65–90. A *Fragmenta Codicum*-kötetetekben a töredékek beosztása, csoportosítása az évek folyamán egyre finomodott, lásd a *Fragmenta Codicum Műhely*, jelenlegi néven HUN-REN-OSZK *Fragmenta et Codices* Kutató-

Mint oly sok más helyen, Szendrei 1981-es írásában is meleg hangon szól a szisztematikus magyarországi töredékkutatást meghonosító Mezey László professzor tevékenységéről, az általa kidolgozott átfogó programról, módszerről, amely a magyar középkor töredékes forrásainak felkutatását és tudományos leírását tűzte ki célul.⁴ Szendrei sorai mögül a remény és megnyugvás hangjai is kicsendülnek: a diszciplínák szeparált, párhuzamos feltárásai után bízott benne, hogy eljött a közös munka, a társtudományok összefogásának és együttes fellépésének ideje. Ahogy fogalmaz: „fölsőlegessé válnak tehát végre a töredékkutatás terén az egyéni erőfeszítések.”⁵

A Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztály jelenlegi kutatói már csak később lehetnek szem- és fültanúi ennek az együttműködésnek. Szendrei Janka és Dobszay László kutatóműhelyében a töredékkutatás mint a kodikológia legbonyolultabb területe mindig is kivételes helyet foglalt el, ám előtérbe igazán a tudományközi összmunka idején került. A gregorián-kutatók egyetlen liturgikus zenei pergamencsík alapján is azonosítani tudták a szóban forgó liturgikus zenei kéziratot, az ünnepet és az énektételt, illetve a kottairás elemzése révén szakértelemmel datáltak és nyilatkoztak a kódextöredék provenienciájáról. A Fragmenta Codicum csoport munkatársai ezzel párhuzamosan a töredékek köré rajzolták a hordozókönyvekből, possessorjelzésekből, makulatúrából kinyert könyvtörténeti adatokat. A sokszínű forrásanyag és adatsor az esetek nagy részében kerek történetet mesélt el kódexről, könyvkötésről, őrzökötetről, könyvtári állományokról.

A nagy elődök távoztával a tudományágak közötti együttműködésben is generációváltásra került sor. Ám a kéziratok legújabb vizsgálói is utat találnak egymáshoz, s a kölcsönös megkeresések során – akárcsak a múltban, a dolgok magától értődő rendje szerint –, a zenetörténész véleményt formál a kottás töredék hangjelzéséről, dallamairól, liturgikus rendjéről, míg a könyv-, irodalom- és művészettörténész olvassa-értelmezi a possessorbejegyzéseket, elemzi a kötéstábla tartalmát, a töredék díszítését, írásképét és információval szolgál a hordozókötetekről, könyvtárakról, vagyis egyfajta ideális munkamegosztás valósulhat meg a feltárás során.

A fiatal történész-irodalomtörténész kollégák közül Hende Fannival épült ki gyümölcsöző munkakapcsolat, egymás rész kutatásainak elősegítése. Ha a vizsgálat tárgya közös, a feltárási útvonalak előbb-utóbb keresztezik egymást, s egyszerre juthatunk el ugyanahhoz a töredékcsoporthoz. Jelen esetben egy XV. századi, feltehetően erdélyi antifonále szétszóródott

csoport *Fragmenta et Codices in Bibliothecis Hungariae* sorozatának 1983 és 2021 között megjelent köteteit. Online: http://www.fragmenta.oszk.hu/fragm_hu_publicacioik.htm, utolsó hozzáférés: 2022. 03. 12.

⁴ SZENDREI 1981:15.

⁵ Lásd az előző lábjegyzetet.

darabjai keltették fel Hende Fanni és jómagam figyelmét.⁶ Közösen gyarapítottuk egyrészt a töredékek számát,⁷ másrészt a kapcsolódó forrásokból (azaz az őrzőkötetektől és a makulatúrától) kinyerhető adatokat. Egyesítve tudásunkat, e kötet két tanulmányában a két diszciplína, a zene- és könyvtörténet és a két kutatóműhely (MTA–Lendület Digitális Zenei Fragmentológia kutatócsoport⁸ és a HUN-REN-OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport⁹) nézőpontjából is bemutatjuk a szóban forgó töredékeket és őrzőköteteiket, azt is hangsúlyozva, hogyan egészítik ki egymást a vizsgálatok és vezetnek az elhatárolt kutatásoknál részletgazdagabb és nagyobb szabású eredményekhez.

Jómagam 2018-ban kezdtem foglalkozni a tanulmány tárgyának választott pergamen fragmentumokkal: ekkor látogatott el a Zenetudományi Intézetbe Adrian Papahagi irodalomtörténész, aki a kolozsvári régi könyves gyűjteményekben lappangó kottás töredékek azonosításához kért segítséget. Az elénekelt fotósorozatban figyelemre méltó új kolozsvári darabok is felszínre kerültek: közöttük a Zalka/Váradai antifonále addig ismeretlen töredéke.¹⁰ Ezen kívül kiemelkedett az anyagból két lefejtetlen kottás borítótöredék, amelyet ugyanabból a kódexből – egy zsolozsmaénekeket tartalmazó antifonáléból – metszettek ki.¹¹ A főlió és a bifólió könyvek kötéstábláján

⁶ A töredékek kutatásának első összegző eredményei a következő publikációkban öltöttek testet: Gabriella GILÁNYI – Adrian PAPAHAĞI (2019), *Membra disiecta from a Transylvanian Antiphonal in Budapest and Cluj, Fragmentology. A Journal for the Study of Medieval Manuscript Fragments*, 2. 5–34; HENDE Fanni (2020), Egy erdélyi antifonále provenienciájának kérdései, in HENDE Fanni – KISDI Klára – KORONDI Ágnes (szerk.) (2020), *Mestereknek gyengyének. Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Szent István Társulat. 79–90.

⁷ Hende Fanni az MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében fedezett fel a közelmúltban újabb levelet, jómagam az Adrian Papahagi által feltárt töredékek között azonosítottam két Kolozsvárott őrzött darabot a kódexből, a részleteket lásd a későbbiekben.

⁸ Az MTA-Lendület Digitális Zenei Fragmentológia kutatócsoport 2019-ben jött létre a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézetének Régi Zenetörténeti Osztályán Czágány Zsuzsa vezetésével. Ezzel új alapokra került a magyarországi gregorián kódextöredékek rendszeres kutatása, beleértve a kéziratok föltárását, rendszerezését és online megjelenítését. Lásd <http://fragmenta.zti.hu/>

⁹ A Mezey László által 1974-ben alapított Fragmenta Codicum Kutatócsoportot az 2000-től Országos Széchényi Könyvtárban működik. 2007-ben vette fel az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport nevet, 2023-tól HUN-REN-OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport néven folytatja tevékenységét.

¹⁰ Őrzőhely: Kolozsvár, a Román Akadémia könyvtára, az őrzőkötet jelzete: BMV R. 19. A töredék leírását lásd CZÁGÁNY Zsuzsa (2019), *Antiphonale Varadinense s. XV – III. Tanulmányok /Essays*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet (Musicalia Danubiana, 26.) 54–55.

¹¹ Mindkét töredéket a kolozsvári Román Akadémia könyvtárában őrzik: 1. Fragm. Cod. Lat. 14 (a BMV C.218 borítója), 2. Fragm. Cod. Lat. 15 (a C.55090 jelzetű kötet lefejtett borítója).

került elő. A leveleket azóta lefejtették, így mindkét oldaluk tartalmát megismerhettük.

Az in situ elhelyezkedő töredékek összetéveszthetetlenül jellegzetes notációja már első pillantásra támpontot adott az azonosításhoz. Két Budapesten őrzött fólió kottaképe sejlett föl párhuzamként: egy pergamen pallium az Országos Levéltárból¹² és egy levél a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (továbbiakban MTA KIK)¹³ – ezek Szendrei Janka katalógusában az F 34 és F 348 jelzeteket kapták.¹⁴ Az Országos Levéltár töredéke a kolozsmonostori konvent iratsomóját borította.¹⁵ Erre a levélre 1970-es évek legelején Szigeti Kilián is felfigyelt, és az iratanyag eredete alapján „kolozsmonostori antifonáleként” utalt a töredékre, bencés zsolozsmakézirat részeként azonosítva azt.¹⁶ A töredék bencés provenienciája azonban biztosan kizárható, hiszen a rend hazánkban – mint másutt is – idegen, kvadrát hangjegyekkel notálta liturgikus zenei kódexeit, nem a töredéklevelekről felsejlő szép magyar kottával, amelyet a zenei paleográfiai vizsgálatok az esztergomi notáció ritka, kelet-magyarországi, feltehetően erdélyi egyházmegyes változataként azonosítottak, s ily módon legbecsesebb középkori zenei emlékeink közé soroltak.¹⁷

2018-ban tehát négy töredék állt a vizsgálat rendelkezésére, amely aztán tovább bővült Hende Fanni legújabb felfedezésével. A MTA KIK töredékgyűjteményéből került elő egy újabb levél kötéstáblaboritóként, lefejtetlenül.¹⁸ Hogy a töredék másik oldalát és a makulatúrát is tanulmányozhassuk, a levél lefejtésére és restaurálására került sor 2022 elején (lásd a *Facsimile recto–verso fólióját a tanulmány végén*).¹⁹

A töredékek a középkori magyar gregorián kódexek megszokott zenei beosztását követik: négy feltűnően vékony vörös vonalra fekete hangjegyeket írtak – az ilyen vékony kottavonalazás az erdélyi beosztás attribútuma az analógiák alapján.²⁰ Minden teljes fólión hét kotta- és szövegsor azono-

¹² MNL OL F 15 Protocollum No. I. [1629–1638].

¹³ T 422/6.

¹⁴ SZENDREI 1981:82, 104.

¹⁵ Ennek hátteréről lásd GILÁNYI – PAPAAGI 2019:5–11; HENDE 2020:83–85.

¹⁶ SZIGETI Kilián (1970), Két középkori erdélyi Graduale eredetének kérdése, *Magyar Könyvszemle* 83,6. 165–172.

¹⁷ Lásd SZENDREI Janka (1983), *Középkori hangjegyírások Magyarországon*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 4.) 73 (az F 34 és F 348 töredékekről írottak).

¹⁸ MTA KIK, T 261.

¹⁹ Köszönettel tartozunk Szalay Veronikának a levél restaurálásáért, továbbá hálások vagyunk Babus Antalnak, a MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye vezetőjének, hogy engedélyezte a borító lefejtését és a töredékről készült felvételek publikálását.

²⁰ GILÁNYI Gabriella (2019), *Mozaikok Erdély ismeretlen gregorián hagyományából*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont. (Resonemus pariter, 1.) 17.

sítható. A levelek olvasását az ünnepet és az énekműfajt jelző rubrikált rövidítések segítik (antifóna, zsoltár, responzórium). A szöveg Adrian Paphagi által *textus praescissus, sine pedibus*ként leírt²¹ magas színvonalú gótikus kódexírással készült, amely fejlett írónoki képességeket feltételez. A zenei notáció az énekszövegekhez képest visszafogottságot sugall, szinte elvész a számára előkészített vonalrendszerben: a sorok rövidek, az elrendezés nagyvonalú. Ami a díszítést illeti, a vörös és kék tintával írott tételkezdő lombardák mellett a tollrajzos kadellák érdemelnek figyelmet, amelyeket profiltól ábrázolt emberfejekkel ékítették: erdélyi forrásokban láthatók hasonló modorban kivitelezett kezdőbetűk.²²

Ha egy kottás töredéken a magyarországi eredet nyomait keressük, a hangjegyírás válik az értékelés biztos kritériumává. A középkori magyar kottairás, vagy közkeletűbb, nemzetközileg is ismert néven esztergomi notáció ugyanis egyedülálló neumaötvözet, egy párhuzam nélküli, sajátos képződmény: országhatárainkon kívül hiába kutatnánk utána.²³ Töredékeinken is ez a hangjegyírás a magyarországi provenienciára első számú bizonyítéka. Van azonban az itt látható kottázásnak egy szűkebb sajátossága is: korához képest szokatlanul régies. Jóllehet a notátor a XV. századra utaló gótikus tollkezeléssel másol, vastagabbra vágott tollhegygel, kinagyítva az esztergomi formákat, az egyes neumák tökéletesen megfelelnek a XIV. században virágkorát élő esztergomi notáció kritériumainak: a régi ligációk, neumaszerkezetek érintetlenek, a hangjegyek nem tagolódnak önálló elemekre, mint az egykorú esztergomi kéziratok gótikus notációiban.

A Zenetudományi Intézet ún. Szendrei-szekrényében megtaláltuk csoportunk két ismert töredékének Szendrei Janka által rekonstruált neumarajzait, s a pes neuma melletti megjegyzés a következő: „nagy vastag egybeírt sárkányok”.²⁴ E frappáns deskripció megragadja a kottázás kétarcúságát – a régies ligációk modern, gótikus modorban, azaz vastag vonalas elemekből megalkotott formákat tartanak össze. Szendrei szabad asszociációit a zenei paleográfiai műhelynyelv általa meghonosított terminusai finomítják jegyzetében, amelyeket szintén érdemes dekódolni. A notáció jellemzésében szereplő „kerék, végső stádium” arra utalhat, hogy a XV. századi technika dacára a neumák rajzában még tetten érhető egyfajta hajlékony, kerekítő tendencia, amely a vékony, ívelt befutóvonalak és lekerekített részletek

²¹ ADRIAN PAPHAGI (2022), *A Transylvanian Puzzle: Reconstructing Medieval Culture from Manuscript Fragments*. Catalogue of an exhibition held at the Library of the Romanian Academy, Cluj-Napoca, 8 February–8 April 2022. Cluj, Presa Universitară Clujeană. 48.

²² GILÁNYI 2019:141–142.

²³ SZENDREI JANKA (1988), A magyar notáció. In RAJECZKY BENJAMIN (szerk.), *Magyarország zenei története I. Középkor*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 178–179.

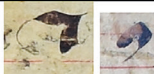

²⁴ Lásd a Zenetudományi Intézet Szendrei Janka kéziratot tartalmazó „Szendrei-szekrényében” az F 34 és F 348 dossziék zenei paleográfiai megjegyzéseit.

által érvényesül. A legbeszédesebb azonban a „sallangos” kifejezés, amely az erdélyi notáció állandó jelzője nála később is, s az esztergominál gördülékenyebb, cikornyásabb kottaképre utal.²⁵

Sajnos, a középkori Erdély szemet gyönyörködtető, „sallangos” hangjelzéseit csak töredékek alapján ismerjük, azt teljes kottás kódex nem őrizte meg. A szilánkok összefésülése viszont út a megismerés felé, az erdélyi kódexfragmentumok kottaképeinek elemzését tűztük ki 2019-ben megjelent monográfiánkban.²⁶ Mind Szendrei, mind jómagam arra a következtetésre jutottunk, hogy az erdélyi hangjegyírások közös grafikai jellegzetességei csak a legalapvetőbb elhatárolást engedik meg a magyar hagyományon belül. A kelet-magyarországi hangjelzésváltozatok ugyanis olyan színesek, hogy az a magyarországi egyházban az átlagosnál különállóbban működő, helybéli scriptoriumokra utalnak az erdélyi egyházmegye egykori hatalmas területét alkotó tucatnyinál is több főesperességében.²⁷

Jelen töredékcsoportunk kottázásában felfedezhető néhány elem, amelynek analógiái talán magához az ismeretlen műhelyhez vihetnek közelebb. A dallamok szembetűnő neumája a két punctumból kiinduló ereszkedő hangjegy, a climacus, amelynek hangelemei a vonalrendszerre ferdén fekszenek fel, és a notátor nem a sarkokkal, hanem lapjaival illeszti össze őket (lásd az 1. táblázat utolsó neumája).

1. táblázat. Alapneumák összevetése

	Punctum	Pes	Clivis Cephalicus	Torculus	Porrectus	Scandicus	Climacus
erdélyi antifonále töredékei							
A-GÜ 4/279							

²⁵ Szendrei Janka a Németújváron őrzött erdélyi antifonáletöredékek (F 496–507) dossziéiban használja először a kifejezést, innét vettük át. Lásd még GILÁNYI 2019:40.

²⁶ GILÁNYI 2019:39–57.

²⁷ Az erdélyi egyházmegye mintegy 13 főesperességre oszlott, a legkorábbi fennmaradt pápai tizedlajstromban területén 586 egyházas falu/plébánia szerepel. NYÁRÁDY R. Károly (1997), Erdély népségének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig, *Erdélyi Múzeum* LIX,1–2. 1–39. 4.

Erre a kiképzésre egyetlen példát ismerünk a sok száz kottás lelet közül: egy Güssingben őrzött lefejtetlen graduále-könyvborítóét (a teljes alapneuma-készlet összevetését lásd az *I. táblázatban*).²⁸ Mindkét notáció hagyományörző vastagító kottaként írható le, tele „nagy egybeírt vastag sárkányokkal”. A kettő közötti, szemmel látható eltéréseknek pusztán kronológiai jelentőséget tulajdoníthatunk, ugyanannak a helybéli hagyománynak egy korábbi és egy későbbi fejlődési stádiumáról lehet szó. Milyen jó lenne ismerni a güssingi graduále előtörténetét, útmutatást nyújtana a provenienciára vagy a műhely helyére vonatkozóan, sajnos a Batthyány-Beythe-könyvtár hordozókötetei nem tartalmaznak erre vonatkozó adatokat.²⁹

A kottairás elemzése után a töredékek liturgikus tartalmát vizsgáltuk a magyar zsolozsmahagyomány forrásaihoz hozzámérve a fennmaradt énekeket vagy énekrészeket. A szóban forgó összehasonlításhoz mindenekelőtt a Zenetudományi Intézet ún. CAO–ECE sorozatának segítségét vettük igénybe,³⁰ hiszen azok mind az egyes források tartalmát, mind a hagyomány legnyilvánvalóbb megoldásait ismertetik. Erdély–Várad zsolozsmarítását három kotta nélküli breviárium és a Zalka-antifonále maradványai alapján Kovács Andrea adta közre, és neki köszönhetjük a kalocsa–zágrábi hagyományt feldolgozó kötetet is.³¹ Emellett hasznunkra voltak az Esztergom, a Szepesség és a pálos rend középkori zsolozsmarendjét közlő kötetek, és persze minden esetben magukat a kódexeket is áttekintettük.

A 2. táblázatban látható, hogy milyen zsolozsmákat őriztek meg a töredékek. A budapesti leleteken az eredeti kódexben is egymáshoz közel eső szentek, a januári Vince és a márciusi Gergely-ünnep tételei rajzolódnak ki. Különös, hogy a Kolozsvárott őrzött fóliók hasonlóképpen, mindössze néhány lapozásnyira szerepeltek a könyvben, mindkettő a temporale részbe beírt karácsonyi szentek számára, Szent István vértanú és az Aprószentek ünnepéhez kínált énekelni valót. Az ötödik, legújabbban felfedezett töredék

²⁸ Némétújvár/Güssing (ma Ausztriában), Franziskanerkloster, Bibliothek, 4/279 borítója. A hordozókötet: GAIUS PLINIUS SECUNDUS (1535), *Historia mundi*. Bázél, Froben. Possessorbejegyzés: Andrea Beythe et fratrum christianorum. A könyvtulajdonos Beythe Andrásról lásd ZVARA Edina (2013), *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, Szeged–Budapest, Szegedi Tudományegyetem, *Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány*. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, IX.) 74–77.

²⁹ Erdélyi kódexek és kódextöredékek talán sokat utazó ferencesek révén is elkerülhettek keletről Nyugat-Magyarországra. Lásd GILÁNYI 2019:11–12.

³⁰ A projektről és a publikációkról: <https://www.zti.hu/index.php/hu/regizene/kutatas/zsolozsma/cao-ece>. (A letöltés ideje: 2023. 04. 10.)

³¹ A Zenetudományi Intézet (Budapest) *Corpus Antiphonarium Officij–Ecclesiarum Centralis Europae*-sorozatából jelen tanulmányban felhasznált kötetek: DOBSZAY László – KOVÁCS Andrea (2004), *VI/A Esztergom (Temporale)*; uő. (2006), *VI/B Esztergom (Sanctorale)*; KOVÁCS Andrea (2008), *VI/A Kalocsa-Zagreb (Temporale)*; KOVÁCS Andrea (2008), *VI/B Kalocsa-Zagreb (Sanctorale)*; KOVÁCS Andrea (2010), *VII/A Transylvania-Várad (Temporale)*.

ken tisztán temporale-anyag, a virágvasárnapi matutínium énekei olvashatók: egy téli-tavaszi, az év ünnepeit és időszakait, illetve szentszozsmaít tartalmazó vegyes kötet képe rajzolódik tehát ki.

2. táblázat. Az erdélyi antifonále kottás töredékeinek tartalma

Jelzet	Ünnep	Hóra	Gregorián tételek
Kolozsvár Fragm. Cod. Lat. 15 (C.55090 borítója) f.1	Karácsony Szent István vértanú – dec. 26.	2. Vesperás 1. Vesperás	Magnificat-antifóna Natus est nobis hodie Responzórium Lapides torrentis illi (csak repetenda látható: Ipsum) Verzus Mortem enim quam Verzus Gloria patri Magnificat-antifóna Ave protomartyr Stephane
f.2	Szent István vértanú – dec. 26.	Matutínium, 2. Nokturnus	Antifóna 1 Lumine vultus tui Antifóna 2 Benedictionis tuae Antifóna 3 O quam admirabile
Kolozsvár Fragm. Cod. Lat. 14 (BMV C.218 borítója)	Aprószentek – dec 28.	1. Vesperás Matutínium, 1. Nokturnus	Responzórium Centum quadraginta Verzus Hi empti sunt es Himnusz Salvete flores Verzikulus Ex ore infantium Magnificat-antifóna Istorum est enim Invitatórium Regem regum Dominum Antifóna 1 Herodes videns
MTA KIK T 422/6	Szent Vince vértanú – jan. 22.	Matutínium, 3. Nokturnus, Laudes	Responzórium 2 Christi miles pretiosus (csak repetenda látható: *Cuius) Responzórium 3 Gloriosus Dei amicus Verzus Felici commercio Antifóna 1 Assumptus ex eculeo
MNL OL F 15 Protocollum No. 1 [1629–1638]	Szent Gergely – márc. 12.	Matutínium, 1. nokturnus	Antifóna 1 Lineam sui generis Antifóna 2 Adhaerebat moralibus Responzórium 1 Fulgebat in venerando Verzus 1 Beatus vir qui
MTA KIK T 261	Virágvasárnap	Matutínium, 3. nokturnus	Responzórium 2 Deus Israel propter te Verzus 2 Deus Deus meus respice Responzórium 3 Ingrediente Domino Verzus 3 Cumque audisset quia

A töredékeken szereplő zsolozsmatételek támpontként használhatók a rítus meghatározásához. Az MTA KIK pergamenfólióján kivehető első szó a *Cuius* nem más, mintegy repetenda, azaz visszautalás az előzményre, egy responzorium műfajú ének főrészére.³² Ennyiből is megállapítható, hogy a *Christi miles* kezdetű tételről van szó, ott szerepel ugyanis a *cuius*, innen kellett a tétel végén a főrészt megismételni. A liturgikus helyet ez a csekély részlet is elárulja: a tétel Szent Vince vértanú január 22-i zsolozsmájára utal. Ezután megint responzorium következik, a *Gloriosus Dei amicus*, amelyet a verso oldalon a hozzá kapcsolt verzus (*Felici commercio*) követ. A két responzorium egymásutánja az éjjeli imaórára, azaz a matutínumra utal, ezt a lapszéli laudes kiírás teszi biztossá, majd a laudes első antifónája: *Assumptus ex eculeo*.

A liturgikus tételrend összevetése azt mutatta, hogy a matutínum utolsó responzóriumainak kiválasztása nem egyöntetű a magyar hagyományon belül. Töredékeink asszignációja az esztergomi források sorrendjével egyezik meg (R2 *Christi miles* R3 *Gloriosus Dei amicus* V3 *Felici commercio*). A Váradi breviárium ugyanakkor nem a töredéken olvasható tételeket jelöli ki (R2 *Agnosce o Vincenti* R3 *Gloriosus Dei athleta* V3 *Felici commercio*), Zágrábban pedig egy harmadik megoldással, a tételek felcserélésével éltek (R2 *Gloriosus Dei amicus* R3 *Christi miles* V3 *Felici commercio*).

Az esztergomi párhuzam mentén lépünk még egyet tovább. A kolozsvári borítók közül a bifólió Szent István vértanú zsolozsmájának részleteit tartotta fent. A töredék *Ave protomartyr Stephane* kezdetű antifónája unikális választás, mivel kizárólag esztergomi egyházmegyes rítusú források írják elő ezt a tételt vesperásban a *Magnificathoz*.³³ Erdély–Várad vizsgált forrásaiban, Zágrábban és az Isztambuli Antifonáléban³⁴ az *Ave senior Stephane* tétel áll ugyanitt, míg a Szepesség forrásai a *Stephanus autem plenus* kezdetű éneket választják. A töredék tehát egy különlegesebb liturgikus ponton is Esztergomot követi, és nem az ismert középkori liturgikus alhagyományok gyakorlatát.

A 2022-ben lefejtett, restauráláskor összeillesztett, de középen, az egykori kötés gerincénél egy sornyi hiányt mutató levél restaurálás során feltáruló recto oldalán az emberfejes kadellával díszített *Deus Deus meus* tételkezdet segíti az azonosítást. Előtte halvány vörös *V* betű silabizálható ki, egy verzus, amely egy responzorium prolixumhoz kapcsolódik. A nyugati

³² A responzorium prolixumok (vö. terjedelmes, nagy responzorium) az antifónák mellett a zsolozsma legfontosabb énekei, a matutínum olvasmányait követik. A melizmatikus gregorián énekműfajok közé tartoznak: egy általában kettéosztott főrészből, verzusból, majd a repetenda visszatérésből állnak. Részletesen lásd SZENDREI Janka – DOBSZAY László (2013), *Responsories I–2*. Budapest, Balassi Kiadó. 9–35.

³³ Kovács 2004:92–93.

³⁴ Isztambul, Topkapı Sarayı Müzesi, Deissmann 42.

egyházi hagyományban az említett verzus Virágvasárnap a *Deus Israel propter te* kezdetű rezponzórium része volt. Noha itt a tétel eleje hiányzik, a folytatás egyértelművé teszi, hogy erről az énekről van szó. A verso oldalon ér véget a tétel, majd jön a szokásos repetenda-visszautalás (*Quoniam*), ezt követően új énekként ismét egy rezponzórium, kék I lombarda-kezdettel: *Ingrediente Domino*. A fólió legalján található a második rezponzórium verzusa: *Cumque audisset quia*.

Az elolvasás során tehát két énektétel, két rezponzórium azonosítható, és még e csekély tartalom is informatív. A két rezponzórium ugyanis csak az esztergomi egyházmegyes hagyományban áll a matutínium utolsó két tételként (N3 R2–R3), szemben például a kalocsai és az erdély–váradi tételkijelöléssel, ahol eltér ez a rend (lásd 2. táblázatot). A tartalom és énekválogatás vizsgálata a fentiek alapján zavarba ejtő következtetéshez vezet. A zsolozsma szerkezetileg képlékenyebb pontjain, ahol a variációnak nagyobb tere nyílt, például a matutínium rezponzóriumainál, a töredék nem az erdély–váradi breviáriumok változatát hozta, hanem az esztergomi megoldásokat.

Nem alkothatunk azonban teljes képet a dallamalakok összevetése nélkül.³⁵ A zenei analízis ugyanabból az alapállásból indult ki, mint a tételrend vizsgálata, nevezetesen, hogy ugyanazon alhagyományon belül a gregorián dallamok is jobban hasonlítanak egymásra. Az összevetéshez mindenképp előtérbe kell hozni a források zenei tartalmának kottahú átírására volt szükség, majd a dallami összevetés során e tételeket más magyar forrásokban is ellenőriztük. Vizsgálatunk megerősítette a liturgikus tartalom elemzésénél tapasztaltakat: a zenei formulák az esztergomi variánshoz álltak a legközelebb, és távolabb a Váradi antifonálétól. Itt azonban egy fontos kiegészítést kell tenni. Azoknál az egy-két hangos eltéréseknél, amelyek Esztergomhoz képest mégis kiütöznek, a töredékekkel tart neves Anjou-kori kottás kéziratunk, az Isztambuli Antifonále,³⁶ azaz a töredékek dallamainak valójában az Isztambuli Antifonále változatai a legközelebbi rokonai. A példákban elől a töredéken és az Isztambuli Antifonáléban látható verzió áll, a nyíl után mindig Esztergom variánsa.

Vajon miért merül fel erdélyi töredékeinkkel összefüggésben újra és újra az Isztambuli Antifonále, amelyet mindeddig nem lokalizált a kutatás?³⁷ A kézirat feltételezhetően egyetlen forrása egy magyar periférikus grego-

³⁵ A zenei összevetéshez a következő munkákat használtuk fel: DOBSZAY László – SZENDREI Janka (hrsg.) (1999), *Antiphonen*. Kassel, Bärenreiter (Monumenta Monodica Medii Aevi V/1–3), röviden: *MMMAE*; SZENDREI, DOBSZAY 2013 (röviden: *Responsories*).

³⁶ Tanulmányok és facsimile kiadás: CZIGLER Mária – DOBSZAY László – SZENDREI Janka – WEHLI Tünde (1999), *The Istanbul Antiphonal. Az Isztambuli Antifonále. 1360 körül*. Facsimile kiadás és tanulmányok. Budapest, Akadémiai Kiadó.

³⁷ GILÁNYI 2019:80–84.

Antifóna / Assumptus ex euleo

Vincent. m. / L / a1 MMAe 1394

le - vi - ta Vin - cen - ti - us le - vi - ta Vin - cen - ti - us

Responzórium / Fulgebat in venerando

Greg. cf. / N1 / R1 Responsories 1187

Gre - go - ri - o Gre - go - ri - o

ge - nus ge - nus

Responzórium / Gloriosus Dei amicus

Vincent. m. / N3 / R3 Responsories 1121

con - fes - con - fes -

cae - - - los cae - - - los

Dallami összevetés. Erdélyi antifonále töredékei → Isztambuli Antifonále

rián hagyományok.³⁸ Valószínűleg exempt egyházat képviselt, amely megmagyarázná az antifonále és az esztergomi egyházmegyes források általános zenei-tartalmi közelségét, ugyanakkor a belefoglalt rítus egyéni vonásait is. Ahogy az Isztambuli Antifonálénál, mostani töredékeink esetében is gondolhatunk egy Esztergomhoz szorosabban kapcsolódó periférikus hagyományra. Erdélyi párhuzamok támasztják alá ezt a gondolatot: több erdélyiként azonosított töredék, vagy töredékcsoport tartalma is esztergomi egyházmegyes analógiákat mutat, olykor teljes ellentmondásban a fennmaradt erdélyi breviáriumok tartalmával. Alkalmanként harmadik, egyéni li-

³⁸ A kódex provenienciájának kérdéséről lásd Dobszay László „A kódex eredete és sorsa”. In CZIGLER, DOBSZAY – SZENDREI – WEHLI 1999:47–50.

turgikus zenei megoldás figyelhető meg, mint például a Güssingben őrzött erdélyi antifonáletördékeken.³⁹

Hogyan lehetséges ez? A jelenség mindenekelőtt óvatosságra int: a jelenlegi szegényes forráshelyzet alapján reménytelen volna a maga teljességében felfejteni a hatalmas püspökség területén álló egyes egyházak liturgikus variánsait, egyházmegyén belül is több változat képzelhető el Szatmártól Csíkiig.⁴⁰ Előfordulhatott az is, hogy véletlenül jutott egy templom liturgikus énekeskönyvhöz, vagy akár az sem zárható ki, hogy a másolás során a helybéli hagyomány érvényesítése helyett egy esztergomi mintakönyv alapján dolgoztak.

Végso kérdésünk, alátámasztható-e a kolozsvári kötődésű őrzökötetek nyomán a kódextöredékek kolozsvári provenienciája? Sajnos nagyon kevés és bizonytalan adat áll rendelkezésre a válaszhoz. Mint említettük, a kódextöredékek bencés rendeltetése a liturgikus tartalomtól kiindulva bizonyosan kizárható.⁴¹ Néhány kolozsvári helyszín az ottani liturgikus szokások feltételezhető idegen színezete miatt esik ki a lehetőségek köréből: a kolozsvári Szent Mihály templomot például német ajkú gyülekezet látogatta a középkorban, amely a töredékek hangjelzésétől eltérő, metzi-német gótikus kottával írott, énekrendjét tekintve más tartalmú kódexeket használhatott, hasonlóan az erdélyi szász egyházakhoz.⁴² A Hende Fanni által felvetett Szent Péter templomi használat megfontolásra érdemes, hiszen ez a kolozsvári egyház a magyarok temploma volt, ugyanakkor Hende Fanni jelen kötetben⁴³ megtalálható tanulmányából az is kiderül, 1414-től a Szent Mihály-templom plébánosa vállalta a Szent Péter templomban a liturgikus szolgálatot, és ennek nyomán ott is idegen, szász típusú liturgikus könyvet feltételezhetünk. Így talán mégsem Kolozsvár, hanem más erdélyi egyház könyvéről lehet szó a töredékek háttérében – ennél pontosabb következtetést jelenleg nem engednek meg az adatok. Reményeink szerint a közeljövőben tovább gyarapíthatjuk a kirakós darabjait, és egyre közelebb juthatunk az anyakódex rendeltetési helyéhez és a scriptoriumhoz – és ezzel az erdélyi gregoriánium kapcsán felretett kérdések megválaszolásához is.

³⁹ GILÁNYI 2019:63–67.

⁴⁰ Hasonló variálódás figyelhető meg az erdélyi kottairások terén is. Lásd SZENDREI 1983:62–63.

⁴¹ A matutínium három rezponzóriuma, szemben a monasztikus négygyel, világi úzusra utal.

⁴² Bár az erdélyi szász városok (Nagyszében, Brassó, Meggyes) egyházai közvetlenül Esztergom alá rendelődtek, liturgikus kódexeik tartalma nem a magyar, hanem a német hagyományban gyökerezik.

⁴³ Lásd jelen kötet 155–168. o.

Facsimile_recto, Facsimile_verso. felirat: MTA KIK, T 261, fol. recto–verso

GABRIELLA GILÁNYI
Disciplines hand in hand

Reconstruction of a Transylvanian antiphoner cut for bookbinding

Research on codex fragments is a complex interdisciplinary task. On the one hand, the medieval parchment leaves can be studied, and on the other, their host books, together with the maculature in the binding. The evaluation of these latter types of sources requires the expertise of literary and cultural historians. If there is a liturgical music codex behind the fragments, the music historian can undertake the characterisation.

The musical notation, liturgical content and melodies can shed light on the age, provenance and institution behind the fragments. Analysis can also provide an exciting snapshot of the state of musical literacy in the period.

Bringing different disciplines together, allows a more detailed picture of the fragments to be drawn; of the former mother codex, of the host books and their owners; of the subsequent fate of the artifacts. This paper presents an example

of this collaboration, a multidisciplinary investigation of a diverse group of sources of different types and ages, and the mutual confirmation of results, with my colleague, Fanni Hende. Leaves from a 15th-century Transylvanian plainchant codex (antiphoner) have been identified as document and book covers in collections in Budapest and Cluj. In the context of a new piece of the codex discovered and recently restored, we review the main questions concerning the fragment group and the results of the investigations in terms of music, liturgical and book history. The findings presented are also important because they provide surprising new information about a barely known medieval liturgical music tradition, the plainchant of Transylvania.